

Орган русской религиозной мысли.: В 6-ти кн.– Кн. 1.– М.: Информ–Прогрес, 1992. – С. 86–92. 19. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В. І. Ульяновський. –К.: Либідь, 1997. – 200 с. 20. Цыпин В. История Русской церкви. 1917–1997. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с. [Електронний ресурс] / В. Цыпин – Режим доступу: <http://www.krotov.info/history/20/tsypin/tsyup13.htm>. 21. Шамаро А. Житие несостоявшегося патриарха / А. Шамаро // Наука и религия. – 1983. – С. 36–52. 22. Южаков Р. Антоний Храповицкий / Р. Южаков // Русское Зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть 20 века. Энциклопедический биографический словарь. – М., 1997. – С. 41–43.

*Харченко А. В.
м. Харків, Україна*

НАСЛІДКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Історія української держави, і в цьому вона не відрізняється від історій інших політичних утворень, великою мірою є історією її взаємовідносин з сусідніми державами і народами. Беззаперечним здається вплив такої взаємодії на процеси внутрішнього розвитку нашої Батьківщини. Але бувають випадки, коли зовнішнє втручання стає чинником просто таки доленосних змін в історії країни. В історії України Переяславські домовленості 1654 р. стали мабуть саме такою знаковою віхою.

Поява напівнезалежного козацького державного утворення у середині XVII ст. дає змогу говорити про його міжнародну діяльність у звичному розумінні державної політики і дипломатії. У зверненні до традиційної теми вітчизняної політичної історії важко очікувати відкриттів. Втім, на думку З. Когути на дослідженні політичної історії так рідко позначився кінцевий результат – поглинення Росією України та Білорусії, що і сьогодні є сенс в нових інтерпретаціях місця східних слов'ян на міжнародній політичній арені в цей період [6, С. 16].

На теренах геополітичного простору, що він в сучасній історіографії отримав назву Центрально-Східної Європи [2], перетинались інтереси Великого князівства Литовського і Польщі (що на час «Переяслава» представляли дуалістичну державу – Річ Посполиту), Кримського ханата, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства тощо. В цей період чотири провідні держави визначали конфігурацію сил в регіоні. На Балтійському узбережжі розташовувалась протестантська Швеція, що претендувала на землі польсько-литовської держави і знаходилась у перманентних територіальних суперечках з Московським царством. На південь від неї лежала переважно католицька Річ Посполита, в якій простежувалась дуалістична зовнішньополітична позиція – інтереси Литви, занепокоєної просуванням Московії та Швеції, та Польщі – зорієнтованої в бік степу, проти Османської імперії, та її васала – Кримського ханата. На північному сході від Річі Посполитої знаходилась православна Московська держава, що проводила експансію коштом Литви і здобувала вихід до Балтійського моря, долаючи перешкоди Швеції. Чорноморське узбережжя, через посередників контролювала Осман-

ська імперія, яка в свою чергу часто конфліктувала з Габсбургами. Між великими державами лежала смуга напівзалежних державних утворень: Трансильванія, Молдавія, Валахія, Крим. Саме в цій прикордонній смузі і змогла з'явитись козацька держава. Аби вона могла існувати, доводилось підтримувати добрі стосунки принаймні з двома із своїх могутніх сусідів. Однак, інколи на цих позиціях було дуже важко встояти.

На середину XVII ст. Річ Посполита відігравала провідну роль в регіоні. Австрія, отримавши великий потенціал з утвердженням Габсбургської династії, тільки набирала силу. Шведське королівство, що намагалось контролювати Балтійську торгівлю мало сильні економічні позиції, однак було суттєво обмеженим людськими ресурсами. Османська Порта вже втрачала колишню могутність, опікуючись лише утриманням своїх величезних володінь. Кримський ханат, в цілому діючи в фарватері зовнішньої політики Блискучої Порти, нерідко керувався і особистими інтересами. Московське царство, досить маргінальний чинник європейської політики на початках доби Нового часу, витримавши часи Смути стрімко набирало політичну вагу.

В цей час, українські землі не були суб'єктом міжнародної політичної гри, представляючи собою складову інших держав, переважно Річі Посполитої. Предметом нашого розгляду стали наслідки Переяславського договору в контексті міжнародних відносин держав Центрально-Східної Європи в другій половині XVII ст.

В польсько-литовській державі, що мала назву Річ Посполита, XVII ст. визначалось основною політичною тенденцією – тяжінням до олігархічного управління. Втім, за час до початку громадянської війни 1648 р. не було відтворено жодного зразка олігархічної ідеології чи спроби зробити якусь з державних інституцій (наприклад Сенат) владною базою [2, С. 111]. Однак, якщо на території етнічних польських земель магнати надавали перевагу системі балансу між олігархами і правителем (тобто польським королем), то в Литовському князівстві, а також на території українських земель вони майже монополізували владу, завдаючи утисків дрібній шляхті. Всю першу половину XVII ст. економіка Речі Посполитої виснажувалась величезними військовими витратами, що сягали 90 % бюджету країни (для прикладу. У Франції ці витрати становили 62 %, а в Московському царстві 60 %) [14]. Але, все має межі, про що і дізнались польські магнати 1648 р. В ході розпочатої війни польсько-литовська держава зазнала надзвичайно важких втрат і навіть перемога 1651 р. під Берестечком не зламала ситуації на її користь, тільки продемонструвавши обопільне виснаження сторін.

Переговори у Переяславі, що відбулись на початку 1654 р., доповнені підписанням так званих Березневих статей у Москві, порушили складну систему регіональної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі [3, С. 53]. В наступні роки, у виборі військових і дипломатичних зіткнень було закладено підвалини нової системи, яка і стабілізувала ситуацію в регіоні до часів Північної війни.

Вже зимою-весною 1654 р. Москва активно шукає союзників і намагається перекрити Варшаві можливі канали зовнішньої допомоги, спрямовуючи посольства до Австрії, Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Курляндії, Бранденбурга, Молдавії, Валахії. Зб. Вуйцик писав, що постпереяславська політика Варшави в свою чергу, розвивалася в трьох наступних напрямках: по-перше, використовувались воєнні акції проти українських земель; по-друге, відбувались акції спрямовані на зрив переяславсько-московських домовленостей; по-третє, намагались відірвати Кримський ханат від союзу з гетьманською державою і створити антимосковську коаліцію [14, С. 82]. Аналіз джерел дово-

дять, що саме політичний характер розв'язання «української проблеми» був прийнятним в нових умовах і в середовищі польсько-литовської еліти. Польський король був готовий до суттєвих поступок козацькій стороні [1, С. 77].

На фоні небезпечного розвитку відносин гетьманської держави з Московським царством відбувалось польсько-кримське зближення, свідченням якого стали кам'янецькі домовленості Іслам-Гірея і Яна Казимира. Посередником у справі розірвання козацько-кримського союзу керівництво Речі Посполитої обрало Трансільванського володаря Дьйордя II Ракоці. З тією ж пропозицією було відправлено посла до Молдавії. Від останньої перш за все вимагалось донесення інформації про загрозу кримсько-козацького союзу до свого сюзерена – Отоманської Порти. В свою чергу, Богдан Хмельницький намагався провести зміну молдавського володаря, відсторонивши пропольського господаря С. Георгіцу. В березні 1654 р. посол Речі Посполитої надав Дивану інформацію про альянс царя і гетьмана, та передав копію грамоти надісланої з Москви до Молдавського господаря з пропозицією присягнути цареві [11, С. 102].

Переживаючи невдачу війну з Венеціанською республікою керівництво Порти не тільки запроторило до в'язниці претендента на Молдавське господарство – В. Лупула, але і спробувало заблокувати можливі кроки гетьманських дипломатів в Кримському чи Османському напрямку. В результаті, грамота Мегмеда-Гірея IV восени 1655 р. фактично несла ультимативний характер, визначаючи умовою подальшого «братерства» з Військом Запорозьким розірвання союзу з Московським царством. Натомість, його невиконання тягнуло б за собою військову інтервенцію: «угорців, мунтян, волохів і сам (Кримський хан), з'єднавшись з поляками» [7, С. 125]. На думку Зб. Вуйцика військово-політичне зближення між Річчю Посполитою та Кримським ханством стане актуальним у постперейславські часи [14, С. 20].

Навесні 1655 р. конфігурація сил в регіоні починає змінюватись, предусім завдяки військово-політичній активізації Шведського королівства, на чолі з амбітним Карлом X Густавом. У квітні 1655 р. в польському сенаті була вручена нота про наміри Швеції воювати з Річчю Посполитою. Як це не дивно, але саме таким шляхом Швеція намагалась випередити зростаючу загрозу від посилення Московського царства, загородивши йому дорогу на Балтику.

У хвилях геополітичних перегрупувань в Центрально-Східній Європі детермінованих укладенням угоди 1654 р. пріоритетним завданням української зовнішньої політики залишалась боротьба з Річчю Посполитою. Аби гарантувати безпеку південним кордонам довелось активізувати дипломатичні контакти з Османської імперією та Придунайськими князівствами. У відносинах із Кримом превалювали спроби опосередкованого дипломатичного тиску через Стамбул.

Значні воєнні успіхи шведів ускладнювали політичну ситуацію для польсько-литовської держави. На додачу, польська шляхта визнала протекцію Карла X Густава, відкинувши кандидатуру Алексея Міхайловича, як можливого претендента на польський трон. В цих умовах Б. Хмельницький намагався відтворити біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації, налагоджуючи союзницькі взаємини з Кримським ханатом (тримаючи на думці присутність його сюзерена) і зберігаючи царську протекцію. При цьому, користуючись «Потопом» гетьманські дипломати проводили консультації з оточенням Яна Казимира, з метою домогтись визнання здобутків козацького повстання. Саме навколо останніх пропозицій формувалась зовнішньополітична концепція Війсь-

ка Запорозького у 1656–57 рр. Ситуацію для гетьманської держави погіршив Віленський трактат, від листопада 1656 р., що встановив перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством і запропонував трон польсько-литовської держави московському царю. Я. Качмарчик вважає, що Б. Хмельницький тільки і чекав такої нагоди: «медовий місяць царської вірності закінчився» [5, С. 288]. В. Смолій і В. Степанков констатують, що гетьман розчарувавшись у політиці Москви суттєво змінив зовнішньополітичний курс Війська Запорозького [10, С. 445].

Радноутська угода визначила новий розклад сил на 1657 р., поставивши з одного боку Швецію, Трансильванію і Бранденбург, до яких схилились Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке, а з іншого Реч Посполиту, Московське царство, Австрію. Подальше наростання кризи у відносинах козацької держави з Московським царством спонукало частину української еліти до розриву Переяславських домовленостей і спроби домовитись з польською стороною. Втім, вже внутрішня слабкість Війська Запорозького, відсутність єдності в позиції еліти, посилена смертю Б. Хмельницького (на нашу думку, ситуація яскраво продемонструвала значення особистості в історії), стали на заваді цим намірам. Можлива альтернатива Переяславській угоді – Гадяцька унія 1658 р. з ідеєю створення Руського князівства, як третього члена польсько-литовської держави, так і не була зреалізована.

«Потоп» закінчився Олівським договором 1660 р., що став відповідником Вестфальського договору 1648 р. та Піренейського миру 1659 р., і встановив загальний спокій в регіоні. Таким чином, Переяславські домовленості стали складовою частиною тих змін, що відбулись в Центрально-Східній Європі у другій половині XVII ст. Наслідком цих змін стало перетворення провідної держави регіону Речі Посполитої на другорядну. На перші ролі висунулись Шведське королівство, Московське царство та Австрія. Османська імперія залишалась у політичній та соціально-економічній стагнації. Суперечливі наслідки мала Переяславська угода для держави Війська Запорозького. Втім, здається безсумнівним, що на той час, союз з Московським царством дав можливість гетьманській державі вижити в якості автономного політичного організму.

Список літератури: 1. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність / Апанович О. – К., 1994. 2. Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Вандич П. – К., 2004. 3. Горобець В. М. «Волимо царя східного...» / Горобець В. М. – К., 2007. 4. Журавльов Д. В. Україна та Росія: як брати горщики побили / Журавльов Д. В. – Х., 2009. 5. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Качмарчик Я. – Перемишль – Львів, 1996. 6. Когут З. Коріння ідентичності / Когут З. – К., 2004. 7. Переяславська рада 1654 р. (історіографія та дослідження). – К., 2003. 8. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / Сас П. – К., 1998. 9. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / Смолій В. А., Степанков В. С. – К., 1995. 10. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) / Федорук Я. – Львів, 1993. 11. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. / Федорук Я. – Львів, 1996. 12. Bieford O'Brien Muscovy and the Ukraine. – Berkeley, 1963. 13. Wojcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu «Kwartalnik Historyczny» / Wojcik Z. – W., 1954.